

- Alessandro Musco / Marta M. M. Romano (ed.): *Il mediterraneo del '300: Raimondo Lullo e Federico III d'Aragona, re di Sicilia. Omaggio a Fernando Domínguez Reboiras*, Turnhout: Brepols, 2008 (Subsidia Lulliana; 3). XXIII + 539 pàgs. ISBN 978-2-503-52511-2.

El volum publicat per Brepols en la col·lecció “Subsidia Lulliana” és una vertadera mina d’informacions sobre l’estada siciliana de Ramon Llull i, al delà dels estudiosos del beat mallorquí, pot ésser motiu d’interès per tots els estudiosos del període considerat. Hi trobem recollides les contribucions del seminari internacional que tenia lloc a Palerm i Castelvetrano / Selinunte (TP) el 17–19 novembre 2005, organitzades en cinc seccions.

En la primera, *Ramon Llull en la Sicília de Frederic III*, és presentat el context historicopolític amb un primer article a càrrec de S. Fodale que conta les relacions contrastades de Frederic III amb el papat, al qual segueixen dues ponències sobre Llull. F. Domínguez Reboiras, al qual és dedicat el volum i que ha dedicat a l’estada siciliana de Llull altres articles, ofereix una visió de conjunt de les raons que van empènyer el beat a emprendre aquest viatge. Frederic podia ésser, al ulls del beat, el millor realitzador possible del seu projecte, presentat pocs anys abans al concili de Viena de França (1311) amb discret èxit. A més, Sicília era el lloc ideal on es podia realitzar aquell diàleg interreligiós pacífic que hauria portat a la conversió molts infidels. Les obres sicilianes serien, doncs, una mena d’inventari de temes que els predicadors podien usar en les seves disputes. En aquestes és fonamental la ideació de la diferenciació entre el “Déu major” dels cristians i els “Déus menors” dels infidels. Llull pretén demostrar la fe cristiana amb la raó, basant-se en la universalitat de l’acte de creure. Amb la demostració que el Déu cristià és millor dels altres, obtindria la conversió dels infidels. L’article de F. Fiorentino presenta un útil repàs de tota la producció siciliana del beat, no sense imprecisions evidents i amb un aparat de notes que, a vegades, dificulten la lectura més que afegir-hi informacions, i intenta una petita història del lul·lisme sicilià. L’article de D. Ciccarelli presenta la figura i alguns documents de l’arquebisbe valencià de Monreale, Arnau de Reixac,

al qual Llull dedica, conjuntament a Frederic, el *Liber de novo modo demonstrandi* (1312), poc abans de la sortida a Sicília. L'autor subratlla el seu rol en la gestió de les comunitats de *Spirituali* que havien trobat refugi a l'illa. L'últim article de la primera part, a càrrec de P. Evangelisti, es proposa demostrar la afinitat dels projectes polítics d'Arnau de Vilanova i de Ramon Llull, basant-se en l'arrel comuna franciscana. L'afinitat del fidel amb Crist i els conceptes de pobresa i caritat cristiana són els estímuls del projecte polític que hauria de reformar primer la societat cristiana occidental, que havia d'ésser modèlica abans de la reconquesta de tots els territoris ocupats pels infidels, i no només de Terra Santa com molts crítics han volgut llegir en les obres de croada dels dos catalans. Un rol destacat per acomplir aquesta feina el tindrien per a Llull els mercaders, que haurien pogut participar a la "co-fundació" de la nova societat reformada.

La segona part del volum és focalitzada en les obres compostes per Ramon Llull a Messina i Tunis i publicades en els primers dos volums de les *Raimundi Lull Opera Latina* (Palma de Mallorca, 1959–1960). La primera contribució, a càrrec d'H. Hames, analitza a fons l'última i poc estudiada obra escrita a Mallorca abans de la sortida cap a l'illa italiana: el *Liber per quem poterit cognosci quae lex sit magis bona, magis magna, et etiam magis vera* (1313). L'autor comença la seva anàlisi mostrant les tècniques de la polèmica lul·liana, confrontant-les amb les més conegudes disputes que van tenir lloc al seu temps. L'experiència que Llull va aconseguir durant les seves estades a terres d'infidels li van permetre escriure aquest llibre, que vol ésser un manual per a la conversió en la "realitat quotidiana". Com ja fou subratllat per Evangelisti, el rol dels mercaders és fonamental per assolir aquesta tasca. L'autor continua analitzant l'obra en els seus aspectes filològics i filosòfics i conclou remarcant la intolerància del beat per l'ociositat dels caps d'estat i de l'església, que no fan res per dur a terme la salvació dels infidels. Ple d'esperances, Llull deixava la seva illa nativa per fer realitzar aquest projecte pel rei de Sicília. El segon article de la segona part analitza filològicament i publica les dues versions llatines del *De consolatione eremitae/eremitarum*. Després de la presentació aclaridora de la bibliografia sobre aquesta obra, l'autora C. Ferrero Hernández subratlla la importància de l'anàlisi textual per a descobrir com eren preparades les traduccions de les obres lul·lianes, sense però donar resultats efectius que són deixats de deduir-se al lector. L'article de F. Chimento es concentra en el *Libre de intelligere Dei*, analitzant l'obra i sobretot esbrinant les ambigüitats de traducció que a vegades es poden trobar a l'obra lul·liana. No obstant la brevetat, aquesta contribució planteja estímuls importants sobre la sencera

producció siciliana de Llull. L'article de P. Spallino es concentra en el *Liber de Deo maiore et deo minore*, una de les obres sicilianes més importants per entendre com es podien convertir els infidels. Llull confia que la superioritat, i doncs la veritat, de la Fe cristiana puguin permetre a l'infidel d'entendre que el seu es un Déu menor. Aquest infidel no ha d'ésser per força musulmà, més bé es pot aplicar aquesta "ciència de la conversió" a tots els infidels. L'article de P. Palmieri, sobre el *Liber de perseitate Dei*, es focalitza principalment en la relació entre Fe i Raó, amb la primacia de la segona per entendre Déu, analitzant després el pròleg i l'aplicació de la primera dignitat de l'obra lul·liana. L'últim article d'aquesta part és a càrrec de P. Villalba Varneda, que presenta una taula molt útil de confrontació de l'ús de les dignitats en el conjunt d'obres messineses i intenta trobar les fonts clàssiques del *De civitate mundi*. La gran quantitat d'informacions presentades necessitaria un aprofundiment més exhaustiu.

La tercera part del volum és dedicada a les relacions internacionals i interculturals de l'illa italiana en el Mediterrani. La primera contribució, a càrrec de Dj. Aïssani, fa un repàs de la història i de les relacions entre Béjaia (Bugia) i Sicília. En la ciutat algerina van residir el poeta sicilià Ibn Hamdis i el matemàtic Leonardo Fibonacci, a més de Ramon Llull. Les dades són molt útils, però són molt poques les que són contemporànies a les estades del beat mallorquí, punt focal del congrés, cosa que, al contrari, ha intentat fer C. Bonmariage en la seva contribució *Ramon Llull dans les sources arabes contemporaines* presentada al XII Congrés Internacional de Filosofia Medieval de la SIEPM de Palerm (2007). Les dues contribucions següents, a càrrec respectivament de J. M. Gázquez i N. Petrus i Pons, s'ocupen de les dues traduccions llatines de l'Alcorà i en repassen les causes que les van ocasionar. L'article successiu, de O. De la Cruz Palma, s'ocupa d'una obra que no pertany al període històric considerat pel congrés: el *Llibre del gentil i dels tres savis*. Llull va citar moltes vegades aquesta obra en la xarxa d'autoreferències que caracteritzen la seva producció i, de fet, és la on més es pot veure com s'havia de practicar el diàleg interreligiós. L'autor de l'article analitza les figures principals de l'obra i després s'ocupa de la traducció llatina, de la qual està preparant l'edició crítica per a ROL. Algunes deduccions de l'autor, per exemple la participació del mateix Llull a la nova versió del pròleg de l'obra, que és en veritat una nova introducció feta pel deixeble del beat, Tomàs Le Myésier, per l'*Electorium*, amb el títol de *Parabola gentilis*, i altres distraccions seran de revisar de cara a l'edició prevista. L'article següent, d'A. Fidora, s'ocupa amb rigor de l'amistat de Llull amb la família genovesa dels Spinola; la datació de les obres

marianes lul·lianes proposada és útil, però no té en consideració que les *Hores de Santa Maria* en prosa són apòcrifes. Em permet indicar un article meu on aclareixo aquesta qüestió: S. Sari, «L'ufficio lulliano delle Ore», *Studia Lulliana* 51 (2011) pp. 53–76. L'últim article de la secció, de L. Lombardo, s'ocupa d'esbrinar les relacions entre Dante i el rei de Sicília, Frederic III. Si en la *Divina Comedia* les acusacions contra el rei aragonès són ben explícites, sempre han sorprès les indicacions d'una suposada dedicació al mateix rei del càntic del *Paradís*. En aquest article l'estudiós torna a analitzar els passatges de la *Comedia* on Dante tracta de Frederic III i aclareix que, com demostrat per Bellomo, la carta on s'atribueix aquesta dedicatòria és falsa i potser produïda en un ambient septentrional adversari als della Scala. El fet que Boccaccio va avaluar la hipòtesi fredericana demostraria que pocs anys després de la mort del rei sicilià totes les raons per les quals Dante el va acusar eren caducades, i la figura de l'aragonès va ser revaluada.

La quarta part del volum s'ocupa d'una única obra lul·liana: l'*Ars amativa boni*, l'edició crítica llatina de la qual s'ha fet a càrrec de M. M. M. Romano per a ROL. El primer article, de F. Domínguez, s'ocupa d'explicar com exactament va néixer aquesta edició i del rol del *Raimundus-Lullus-Institut* de Freiburg im Breisgau com a centre d'irradiació i de convergència dels estudis lul·lians contemporanis. L'article següent de la prof. Pereira pren com a punt de partida la confrontació de l'*Ars amativa* amb l'*Arbre de filosofia d'amor* per mostrar els aspectes fonamentals del pensament místic lul·lià i de la seva aplicació. Una aportació important de la prof. Pereira és l'anàlisi del capítol sobre els “accidents d'amor” de l'*Arbre*, on demostra com la “mort d'amor” (l'anihilació del místic) pot ser considerada com el moment en el qual es resol la tensió entre la mística i la filosofia de l'acció. Aquests conceptes es poden trobar també en altres místics contemporanis de Llull, com Marguerite Porete, sobre la qual l'autora ja ha escrit moltes vegades. L'article següent, de J. Medina, és una mena d'exercici d'estil: l'autor utilitza les deu regles, o preguntes, de l'*Ars amativa* per dividir els passatges lul·lians on parla de l'amic, de l'amor i de l'amor. A part de l'*Ars amativa*, l'autor usa el *Llibre de amic i amat*, una operació estranya a la forma general de l'*Art* lul·liana, ja que normalment obres que no pertanyen a la mateixa època no es basen en els mateixos conceptes. L'article de M. A. Sánchez Manzano intenta traçar la història i la semàntica del vocable *Intentio* en l'*Ars amativa* i en els *Quattuor libri principiorum*. Conclou aquesta secció una ponència de J. Gayà sobre la Sapiència com a quarta virtut teològica. Partint de les últimes obres del beat, l'autor desenvolupa una sèrie d'arguments vàlids sobre la idea que la Sapiència sigui un do de Déu per ajudar la fe, però la titubació

del mateix Llull, que no aplica aquesta idea de manera sistemàtica i que la fa desaparèixer de les últimes obres, no ens permet que de treure conclusions dubtoses. De fet són considerades les relacions entre la Fe i la Raó i de com aquesta sapiència augmenti la fe per entendre el Creador, i també de com l'Art lul·liana tingui la mateixa tasca.

La última part del volum conté una única contribució, a càrrec de M. M. M. Romano, sobre el lul·lisme palermità. Després de presentar la figura de Vittorio da Palermo i el seu comentari de l'*Ars brevis* de Llull, fa un repàs del manuscrits lul·lians encara existents en terres sicilianes.

Com s'ha pogut entendre dels breus resums que he intentat de fer dels articles d'aquest tom, el volum *Il mediterraneo del '300* s'ha de considerar no només com un *subsidià lul·liana*, sinó més bé com una col·lecció d'articles valuosos, que tracten principalment de Llull i el lul·lisme, però des d'aquest punt focal fan aportacions importants també a altres àmbits. Aquest volum demostra com, per a comprendre Llull, no es pot tancar-se en la pròpia matèria d'estudi; cal haver la curiositat de sortir dels estereotips i buscar nous camins, o mirar als vells amb una nova mirada. La perfecta organització del volum a càrrec dels curadors, M. M. M. Romano i A. Fusco, permet veure això clarament. Cada secció porta noves informacions o aclareix punts dubtosos. I no obstant el treball valuós de tots els autors precendents, és evident que el pensament lul·lià i el seu entorn necessiten encara estudis aclaridors com els d'aquest preciós volum. ■

■ Simone Sari, Via Tampognacco 4, I-33030 Moruzzo (UD), <simone_sari@yahoo.it>.